

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
GOD. 50., BR. 1, 1 – 40, ZAGREB, VELJAČA 2003.

Hrvatski se jezik voli znanjem.

GENETSKOLINGVISTIČKI I SOCIOLINGVISTIČKI KRITERIJI U SISTEMATIZACIJI JUŽNOSLAVENSKIH IDIOMA, S POSEBNIM OBZIROM NA BOSNU I HERCEGOVINU*

Dalibor Brozović

Raznim idiomima operiraju dvije međusobno neovisne grane jezikoslovne znanosti, genetska ili povijesno-poredbena lingvistika s jedne strane, s druge sociolingvistika, prvenstveno makrosociolingvistika. U objemu je osnovni pojam jezik, ali s bitno različitom sadržajnom vrijednosti, s time da je u genetskoj lingvistici, ili kraće, geneolingvistici, jezik središnji pojam, a u sociolingvistici najviši.

Jezik u geneolingvistici predstavlja zajednicu blisko srodnih dijalekata koja ne obuhvaća sve inače srodne dijalekte raznih stupnjeva srodnosti. U tom smislu jezik je apstrakcija određenoga broja dijalektnih izoglosa. Mjesni govori što pripadaju određenom jeziku predstavljaju zajednice posve konkretnih jezič-

* U danima 27. i 28. rujna 2002. održan je u Beču u organizaciji Instituta za slavistiku sveučilišta u Beču i Balkanske komisije Austrijske akademije znanosti Međunarodni znanstveni skup Aktuelle Fragen der Sprache der Bosniaken, Kroaten, Serben und Montenegriner. Uz slaviste iz Austrije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije sudjelovali su i pojedini slavisti iz Norveške, Švedske, Njemačke, Sjedinjenih Država i Rusije. Ovdje se donosi skraćena verzija mogega referata koja je čitana u Beču. Potpun će se tekst tiskati u Zborniku svih izlaganja na bečkome savjetovanju.

nih osobina. Mjesne govore s najvećim brojem zajedničkih izoglosa svrstavamo u skupinu govora, takve skupine s manjim brojem važnijih izoglosa obuhvaćamo u dijalekte, dijalekte pak u skupine dijalekata, koje po slavističkoj tradiciji zovemo narječjima. Bliže srodna narječja sačinjavaju jezik u geneolingvističkom smislu, to jest jezik kao dijasistem.

Govore, skupine govora, dijalekte i narječja proučava geneolingvistička disciplina koju zovemo dijalektologijom, a jezike kao dijasisteme i njihove eventualne grupacije, kao i same porodice kojima pripadaju, proučava geneolingvistička disciplina koju obično zovemo ne najsretnijim terminom pored-bena gramatika. Pojedine stupnjeve na dijalektološkoj ljestvici nazivamo idiomima, kao i sam jezik u geneolingvističkom smislu. Od svih je tih idioma konkretan samo mjesni govor, jer samo za njega možemo konkretno navesti svaku pojedinu osobinu (fonetsku, fonološku, morfološku, tvorbenu, sintaktičnu i rječničku). Ostali navedeni idiomi svi su apstraktni, jer predstavljaju apstrakciju većega ili manjeg broja izoglosa raznih stupnjeva važnosti. Takve apstrakcije možemo nazivati dijasistemima raznih rangova (iako se taj termin gdjekad upotrebljava za jednu metodu grafičkoga prikazivanja jezičnih činjenica). I jezik u geneolingvističkom smislu također je dijasistem svih (geneolingvističkih) idioma koje obuhvaća, dijasistem u rangu jezika.

I sociolingvistika poznaje idiome raznih stupnjeva, i to niz nekonkretnih (iako ne predstavljaju razne stupnjeve apstrakcije), i jedan konkretni idiom. Nekonkretni su primjerice interdijalekti, takozvani gradski govori, pokrajinski i eventualno općenacionalni razgovorni jezici, a konkretan je samo standardni jezik, s time da je u nekim slučajevima standardni jezik apstrakcija svojih varijanata, koje su pak konkretni idiomi.

Mislim da sam bar u osnovnim crtama iznio pojmove kojima operiram u daljnjem izlaganju i termine kojima označujem te pojmove. U svakom slučaju očito je da je to veoma složena problematika. Južni Slaveni, osobito oni središnji, obično smatraju da je njihova jezična situacija najkompliciranija, ali to ipak nije posve tako, u samoj Europi naći ćemo zapadnogermansku situaciju, koja je bar u sociolingvističkom smislu osjetno složenija, iako ni geneolingvistička nije baš jednostavna. Ono što nas zavarava jest činjenica da su odnosi nositeljskih kolektiva raznih idioma na južnoslavenskom području upravo iznimno složeni. U daljnjem izlaganju pokušat ću to u cjelini pokazati.

Geneolingvistička je situacija razmjerno jasnija. Južnoslavenska jezična skupina pripada slavenskoj ili možda točnije baltoslavenskoj grani indoeuropske jezične porodice. Južnoslavensku skupinu dijelimo na istočnu i zapadnu podskupinu. Dijalekti na području istočne podskupine svrstavaju se u dva dijasistema u rangu jezika, to jest makedonski i bugarski. Dijalekti zapadne podskupine svrstavaju se također u dva dijasistema u rangu jezika, to jest slovenski

i srednjojužnoslavenski. Srednjojužnoslavensku dijasistem naziva se u slavenskoj i općoj geneolingvistici i nizom raznih složenih naziva: srpskohrvatski, hrvatskosrpski, srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski, srpski ili hrvatski, hrvatski ili srpski, čak i srpski/hrvatski, hrvatski/srpski. Ti složeni nazivi nisu u semantičkom smislu sretno sastavljeni, oni *s ili* posve su pak dvoznačni (osobito nezgodni za naslove raznih rječnika), a povijesno su svi nepopravljivo kompromitirani. Naziv *srednjojužnoslavenski* jest malo dug, ali je nesumnjivo točan (taj dijasistem obuhvaća dijalekte između hrvatsko-slovenske granice na sjeverozapadu i srpsko-makedonske i srpsko-bugarske granice na jugoistoku, dakle zaista predstavlja južnoslavensku sredinu, a osim toga, jedini graniči sa sva tri ostala južnoslavenska dijasistema u rangu jezika).

Srednjojužnoslavenski dijasistem nije originalan samo svojom nazivnom složenosti nego i dubokom dijalektnom diferencijacijom, većom nego i u jednom drugome slavenskom dijasistemu, a možda i najvećom u Europi. U svakom slučaju on nema konkurencije u stupnju raznolikosti deklinacijskoga i konjugacijskoga sustava. Objašnjenje je u specifičnim razvojnim putovima nekadanje istočne i zapadne štokavštine i u migracijama mnogobrojnijima i masovnijima nego igdje drugdje na našem kontinentu, a također i u prototorlačkom ulasku u balkanski jezični savez. Rezultat je svodenje prvotnih pet narječja (kajkavsko, čakavsko, zapadnoštokavsko, istočnoštokavsko i prototorlačko) na današnja četiri (kajkavsko, čakavsko, štokavsko i torlačko).

Sociolingvistička situacija na slavenskom jugu veoma je složena i po nekim pokazateljima jedinstvena na planetarnom planu. Imamo tri konkretna standardna jezika – slovenski, makedonski i bugarski – i jedan apstraktni standardni jezik, standardnu novoštokavštinu. Slovenski, makedonski i bugarski standardni jezik predstavljaju pojave istoga reda kao i standardni jezici gotovo svih ostalih slavenskih naroda, no procesi standardizacije odvijali su se u tim trima jezicima posve različito i po načinu i po eposi odvijanja.

Standardna novoštokavština po mnogome je jedinstven fenomen. Ona je jedan od apstraktnih standardnih jezika koji se konkretno ostvaruju u standardnojezičnim varijantama, no po jednom se kriteriju razlikuje od svih drugih takvih jezika. U drugima je proces standardizacije započinjao kao jedan zajednički, a onda je došlo do varijantske diferencijacije, bilo zbog razvoja u drugim zemljama, nekadanjim kolonijama (varijante engleskoga, španjolskog i portugalskog standarda izvan Europe i kvebečka varijanta francuskoga), bilo zbog razvoja u susjednim državama (njemačka, austrijska i švicarska varijanta njemačkog standarda, valonska i švicarska varijanta francuskoga). Kod standardne novoštokavštine radilo se o bitno drugačijim procesima. Ostavimo li po strani bošnjačku i crnogorsku situaciju, koje su posve specifične, ostaju nam hrvatska i srpska standardizacija. One nisu imale početnoga zajedničkog procesa formi-

ranja, početna i druge razvojne faze nisu se poklapale ni pojavno ni vremenski, sami procesi standardizacije tekli su uglavnom odvojeno, usprkos idealističkim ili češće nasilnim pokušajima objedinjavanja tih procesa.

Kada kažemo da su standardni jezici koji posjeduju varijante apstraktni, onda to znači da se ne može sastaviti iole duži tekst koji bi zadovoljavao sve norme postojećih varijanata. Posljedica je da apstraktni standardni idiomi ne mogu kao takvi vršiti u praksi funkcije standardnih jezika, te funkcije zadovoljavaju njihove varijante, koje su konkretni idiomi. To pak znači da je za vlastiti nositeljski kolektiv sama varijanta u funkcionalnom smislu ono isto što je za nositeljske kolektive konkretnih standardnih jezika sam njihov standardni jezik. U profesionalnim sociolingvističkim istraživanjima možemo dakle varijante nazivati tim kabinetskim terminom, u praktičnom životu, u svim njegovim manifestacijama, *z a k o n i t o* ih je nazivati standardnim jezicima, jer za svoje nositeljske kolektive funkcioniraju, kako je već rečeno, jednako kao konkretni standardni jezici za svoje kolektive. To sve, naravno, vrijedi i za standardnu novoštokavštinu i njezine konkretne varijante.

Standardna novoštokavština zasniva se kao cjelina, kako joj i sam njezin naziv kaže, na novoštokavskome dijalektnom tipu, uz razmjerno male razlike u okviru toga tipa. To je njezina dijalektna osnovica. U toj osnovici naći ćemo pojedine razlike u naglasku, u leksičkoj distribuciji fonema, u pokazateljima morfoloških kategorija, u tvorbi, u sintaktičkim konstrukcijama, u osnovnome rječničkom fondu, ali kako sam već rekao, razlike u osnovici razmjerno su male – primjerice, od poznatih Swadeshevih 100 riječi istih je 99, a samo je jedna različita, to jest *jetra/džigerica*, ali ni ta razlika nije apsolutna, jer je Hrvatima *džigerica* bar stilem, a i Srbi kupuju *jetrenu paštetu*. Razlike među varijantama tiču se pak uglavnom civilizacijsko-jezične nadgradnje (nazivlje svih struka i svih ljudskih djelatnosti, viša sintaksa i viša frazeologija, pravopis i slično). Takve razlike između srpske i hrvatske varijante standardne novoštokavštine nisu bitno manje nego prosječne razlike te vrsti među standardnim jezicima koji nisu u varijantskom odnosu prema kojemu apstraktnomu standardu.

Ne samo zbog toga od varijanata standardne novoštokavštine najizgrađeniji su hrvatski i srpski standardni jezik, a oni se i najviše razlikuju. O standardnome jeziku Crnogoraca teško je za sada govoriti, tu su u sukobu potpuno suprotne koncepcije i prakse. Što se pak tiče standardnoga jezika Bošnjaka, može se reći da on u ovome času ima mnogo određeniji pravni status nego fizionomiju.

Što se naime tiče bošnjačkoga standardnoga jezika, nekoliko je problema na dnevnome redu. Oni su različiti ne samo po predmetima koji se u njima obrađuju nego i po pojmovnim kategorijama kojima pripadaju, ne samo više-manje lingvističkim. Ti su predmeti koncepcija dijalektne osnovice bošnjač-

koga standarda, odnos prema srpskomu i hrvatskom standardnom jeziku kao varijantama standardne novoštokavštine, kojoj je i bošnjački standardni jezik jedna od varijanata, pravni i funkcionalni status tih dvaju standardnih jezika u Bosni i Hercegovini, pravopis bošnjačkog standarda, naziv samoga bošnjačkog standardnog jezika. Pokušat ću bar u osnovnim crtama analizirati svaki od tih diskusijskih predmeta.

Iako sama dijalektologija nema izravne veze s problematikom dijalektne osnovice standardnoga jezika – tu odlučuju razni ne samo jezikoslovni momenti, ipak se i u ozbiljnoj publicistici prilično jednostrano i selektivno obrađuju podatci o narodnim govorima u Bosni i Hercegovini i o njihovu historijatu. Čini se kao da se izbjegava reći da bošnjački i hrvatski narodni govori predstavljaju jedan tip, a srpski drugi. Ako je uzrok tomu strah da se s hrvatske strane ne bi postavljali nekakvi “zahtjevi”, onda je takav strah neopravdan. Svaki narod, dakle i bošnjački, ima puno i neosporno pravo da svoj standardni jezik formira po svojoj volji i nikakvi “zahtjevi” tu nisu dopustivi, zasnivali se oni i na inače istinitim podacima. Strah od nekakvih eventualnih hrvatskih “zahtjeva” zaista nije opravdan, a ni ozbiljan, pa ne treba ništa prešućivati, važna je samo znanstvena istina.

Što se tiče odnosa prema hrvatskomu i srpskom standardnom jeziku u izgrađivanju bošnjačkoga standardnog jezika, treba se odlučivati prema potrebama i tradicijama samih Bošnjaka, a ne tražiti nekakvu “ravnotežu” prema drugu dva standarda niti forsirati treća rješenja, različita od obaju tih standardnih jezika. U tom je pogledu zanimljivo da postoji u javnosti razmjerno velika razlika između pisane jezične prakse većine filologa i kulturnih radnika s jedne strane, islamskih vjerskih i drugih publikacija s druge i većine novinstva i administracijske djelatnosti s treće strane. Mislim da u tom pogledu bošnjačka jezična praksa osjetno odskače od europskoga prosjeka.

U funkcioniranju standardnih jezika triju konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini ima zaista mnogo problema i treba priznati da su ti problemi, osobito operativni, stvarno teški. Očito je da je teško naći zadovoljavajuće modalitete, da bi ih teško bilo provesti u praksi i kada bi takvi modaliteti bili poznati, a valja priznati i da u drugim zemljama ne postoje odgovarajuća iskustva na koja bi se moglo ugledati. Tu je potrebno prije svega vrijeme, ozbiljnost i dobra volja, a špekuliranja, izigravanja i improvizacije ne mogu dovesti do pravih i zadovoljavajućih rješenja.

Bošnjački je pravopis za sada u praksi posve neodređena, samo “misaona” kategorija. U pisanoj praksi vlada posvemašnja razroznost i potpuni nered, iako su već izašli neki gramatički, rječnički i pravopisni priručnici. U tom pogledu mogao bih, uz nužne sadržajne prilagodbe, samo ponoviti ono što sam već rekao o odnosu prema hrvatskomu i srpskom standardu.

I na koncu. naziv bošnjačkoga standardnog jezika. U ovom je dijelu svijeta uobičajeno da se standardni jezici zovu atributom po imenu naroda kojemu služe, pa se tako južnoslavenski standardni jezici zovu slovenski, hrvatski, srpski, makedonski, bugarski, možda i crnogorski. Sami pak Bošnjaci žele svoj jezik zvati bosanskim. U načelu, na to imaju pravo i drugi ih u tome ne smiju sprječavati, ali s druge strane, drugi narodi ne moraju u svojoj vlastitoj jezičnoj praksi prihvatiti taj naziv. Toliko u načelu. No postoji i druga strana medalje. Nazivajući bošnjački jezik bosanskim, nesumnjivo se sugerira da je bošnjački jezik u samoj državi "ravnopravniji" od druga dva zakonski i ustavno ravnopravna jezika. Je li korisno i pametno zanemariti tu činjenicu?

Sažetak

Dalibor Brozović, sveuč. prof. u m., Zagreb

UDK 81-26, znanstveni članak.

primljen 16. prosinca 2002., prihvaćen za tisak 8. siječnja 2002.

Genetic and Sociolinguistic Criteria in the Classification of the South-Slavonic Idioms with Special Reference to Bosnia and Herzegovina

According to genetic criteria languages and dialects are classified according to the degree of their kinship i. e. to their presumed closer or more distant origin.

Sociolinguistics, however, recognizes only the standard languages, and, consequently, if a certain language variety carries out all standard language functions, sociolinguistics accepts it as such. The standard languages of the Bosniacs, Croats, Montenegrins and Serbs have approximately the same genetic (i. e. dialectal) basis, but they function independently as standard languages of the corresponding peoples. The genetic kinship of the Croatian and Bosniac dialects in Bosnia and Herzegovina need not be ignored as it does not endanger the independence of the Bosniac standard language.

MIJENE U LEKSIKU HRVATSKOGA JEZIKA¹

Stefan Rittgasser

vjedoci smo jezičnih promjena u hrvatskom jeziku što su se zbile odnosno što se zbivaju u leksiku, otvorenom jezičnom sustavu koji se neprestano, gotovo neopazice, dopunjava i (pre)ustrojava.

¹ Ovaj članak je neznatno modificirani tekst referata što sam ga održao na Trećem hrvatskom slavističkom kongresu u Zadru, 16. listopada 2002.